

Magyar nyelvű lóorvosló és lótenyésztő szakkönyvek a XVIII. században

FRIEDRICH ILDIKÓ

A mezőgazdaság helyzete és a kor agrárirodalma

Parlagon heverő földek ölelték körül az elnéptelenedett településeket, leromlott és megfogyatkozott az állatállomány, elvadultak a szőlők, kipusztították az erdőségeket. A török hódoltság ezt hagyta örökségként a túlélőkre. "A másfélszázados török rabságból felszabadult magyar föld valósággal kínálgatta pihent erőit az újjászülető magyar gazdasági életnek."¹

Mindenekelőtt dolgos kezekre volt szükség — a betelepítések és a peremvidék nemzetiségi lakosságának beáramlása volt hivatott megoldani e kérdést. Az új telepések munkájuk könnyítésére adókedvezményt, szerszámokat, állatokat kaptak.

A szántóföldi megmunkálás nyomán a legelők területe csökkent, sőt minőségileg is a rosszabb föld maradt az állatoknak, mivel mindenütt a jobb talajt igyekeztek művelés alá fogni.

Bár a földművelési módszerek is roppant elmaradottak voltak: kezdetleges szármakkal, tisztátalan vetőmaggal dolgoztak, mégis, úgy tűnik, hogy az állattenyésztés még ennél is rosszabb helyzetben volt. A külterjes, rideg marhatartás a magyar pusztá sajátossága volt, a nyugati országokban nem ismerték e módszert. Időbe telt, míg a magyar birtokosok tudomást szereztek a különböző állatfajták — így a lovak fajtáinak jobbítási lehetőségeiről. A mezőgazdaságtól független vándor-legeltető állattartási formák lassan, de szükségszerűen kiszorultak, s helyettük kezdett meghonosodni a helyhezkötöttség, istállózás, takarmányozás.

A mezőgazdaság fejlődését azonban döntő módon maga a feudális rendszer akadályozta, mely a jobbágyot a robotterhekkkel, a nemességet a tőkehiánnyal kötötte gúzsba.

A magyar paraszt hiába dolgozott keményen, a földesúr igényeit nem tudta kielégíteni, s egyre kevesebb ideje és ereje maradt saját munkája elvégzésére. Mindez sértette a kormányzat érdekeit is, ezért Márai Terézia szükségesnek látta az úrbérendezéssel korlátozni a paraszti terheket. Lényegében e beavatkozással vette kezdetét az az új Habsburg mezőgazdasági politika, mely a felvilágosult abszolutizmus jegyében a gazdasági életet is döntő módon irányítani igyekezett.

A felvilágosult abszolutista államok gazdaságpolitikájuk megvalósításához többek között a könyvnyomtatást is felhasználták. Az egyes országok agrárírodalmának színvonala, elterjedtsége összefüggött az illető ország gazdasági fejlettségével, ill. fejletlenségével. A kelet-európai országokban a mezőgazdasági irodalom lassabban hódított tért, miután a fejletlen városoknak kisebb volt a felvevő piaca, így erősen korlátozott volt a termények értékesítési lehetősége is. A második gátló tényező a mecénás volt – ezt a szerepet vállalta el a század második felében az udvar, mely szorgalmazta a művek több nyelvre való lefordítását, eredeti – pl. magyar nyelvű szakkönyvek megírását és az agrárírodalom megjelentetését. Nyomtatott formában, magyarra fordítva terjesztették a mezőgazdasági rendeleteket is. A kiadványok zöméről elmondhatjuk, hogy új módszerek elsajátítására ösztönöztek, az európai gazdálkodás magasabb színvonalát igyekeztek közzé tenni.

E törekvés nem volt lebecsülendő. A kezdetleges gazdálkodás egyik fő oka a szakmai tudás alacsony színvonala volt. Ehhez járult a munkaerő – és a tőkehiány, valamint a népesség alacsony szellemi szintje. A paraszt gyermeke nem részesült rendszeres iskolai oktatásban. Tudása "örökölt előítéletek, régi rossz szokások, hamis közmondások összessége. Fél minden újtól, mert hosszú időközön át azt kellett tapasztalnia, hogy minden az ő kárára van."²

A bécsi kormány által szorgalmazott felvilágosító könyvek mindenekelőtt a népek íródtak. A legjobb szakembereket kérték föl a könyvek írására, így Toldy Józsefet méhészet, Tolnay Sándort^{2a} és Louis Scottit lótenyésztés, Gallaratit és Sollenghit selyemhernyótenyésztő, Mitterpachert növényteni ismeretek írására. E könyvek tartalmazzák mind a korszerű állattartás, mind az újszerű növénytermesztés: elsősorban a len, kender, dohány, kukorica termesztésének szükséges ismérveit.

Az agrárírodalom megnövekedése része volt azoknak az állami intézkedéseknek, melyek a mezőgazdasági termelést óhajtották fellendíteni. A könyvkiadáson kívül a jobb gazdálkodás eszközei voltak még a gazdasági egyesületek – osztrák és cseh mintára igyekezett a kormányzat a magyarországi haladóbb birtokosokat egyletbe tömöríteni, nem sok sikerrel. Más rendeletekkel termelési módszereket kívántak megváltoztatni, javítani.

A mindennapi gazdálkodás során valószínűleg vajmi kevés valósult meg a korszerű elképzelésekből; első és talán legnagyobb akadály a parasztság analfabétizmusa volt, de közrejátszott a már említett gyanakvó konzervativizmus is: "Minden újítást, minden bárminemű javítást, különösen ha a földesúrtól indul ki, gyűlöli a paraszt; azal szemben csökönyös, mert tudja, hogy a földesúr haszna ellentétben van az övével, és abban azt a törekvést tételezi fel, hogy az úri jogokat az övéinek megszorításával akarja gyarapítani" – írta Berzeviczy Gergely 1819-ben.³

II. József is szkeptikusan vélekedett a könyvek gyakorlati hasznáról. Véleménye szerint a parasztnak nem volt pénze könyvre, és nem volt ideje olvasásra. A korszerű gazdálkodás jó példájával a földesúrnak kell előljárnia. Ha a paraszt fölismeri, hogy érdemes követnie az új módszereket, nyert ügye van a gazdálkodásnak.

Az uralkodó véleményét osztotta a *Szükségben segítő könyv* azon passzusa is, mely a paraszt érdektelenségét, közönyét hangsúlyozta a könyvekkel kapcsolatban:

"Továbbá, a 'mi a' gazdálkodást illeti: az egész világnak egy tartományában sem írnak annyi s olly jó könyvet a' gazdaság folytatásáról: mint felső Szakszóniában; de száz közzül is alig van még is egy paraszt ember, a' ki azokat olvasgatná."⁴

Az osztrák Wiegand könyvének fordítója, Szilágyi Sámuel viszont a magyar paraszt tudatlanságát éppen a jó szakirodalom hiányával mentegeti: "... még eddig nem olvashattak a' magok Nyelveken Gazdaságról tanító fundamentomos Írásokat, és nem igen volt módjok benne, hogy ollyan emberekkel társalkodjanak, a' kik a' Gazdaságnak természetét annak fojtatásának rendit és módját voltaképen értik, és őket azokra megtaníthatnák."⁵ Szilágyi a "gazdasági munkátskák"-tól várta azt is, hogy a földműveléssel és állattenyésztéssel kapcsolatos "haszontalan Okoskodások és balvélekedések" megszünjenek.

A fordítói munkát végző Szatmár megyei táblabíró nem kételkedett a paraszt-ember tudásvágyában és olvasói kedvében, inkább az újtól való félelme miatt aggódott, a Berzeviczy által is megfogalmazott csökönyös maradiságtól. Ezért biztatta a Wiegand könyv előszavában a feltételezett olvasót, "hogy ezek a' Gazdaságról tanító Ujj oktatások, mellyek a' mi időnkbe ki-jönnek, nem valami Új és Paraszt embernek káros Találmányok, hanem többnyire mind ollyanok, mellyek még a' régi Romaiaknál és Görögöknél-is esmeretesek voltak... Nem kell tehát az illyen Munkáktól el-ijjedni, és olly Bal-vélekedésbe lenni erántok... Sőt hitesse el minden Paraszt ember magával, hogy az illyen Munkák főképen az ő hasznára irattatnak..."⁶

Szilágyi az elmaradott gazdálkodási viszonyok okát egyrészt az anyanyelven írott tanácsadó-ismeretterjesztő könyvek hiányában, másrészt abban látja, hogy az iskolákban nem tanítják e tudnivalókat.

Megjelenik a kor egyik jellemző illúziója, a hasznos könyv fogalma; ezzel szeretnék a társadalom gazdasági, ideológiai nehézségeit megoldani: "Nints tehát a' Magyar Paraszt Gazdának egyéb híjja, hanem hogy maga nyelvén a' Gazdaságnak okos és hasznos fojtatásáról írott Könyvetskéje legyen, és annak Oktatásait kövesse ... le mondván ... a' maga régi haszontalan Paraszt Filozofiájáról, melly tsupán ebben áll: Így láttam az Apámtól-is, a' Szép Apámtól is."⁷

A maradiság ostorozása újra meg újra felbukkan a kor kiadványaiban. A mindenféle hasznos tudnivalót terjesztő *Szükségben segítő könyv* előszava hasonlóképpen elítéli az apák és nagyapák nyomdokain járókat: "mintha bizony el érte volna már a' világ a' tökéletességnek pontját"⁸ és nem volna érdemes új utakat, gondolatokat, munkamódszereket keresni tovább.

Itt bukkan föl a filantrop igyekezet is, mely a kor társadalmának legnyomorultabb, legkiszolgáltatottabb osztályát akarja fölkarolni, fölvilágosítani, jobb, okosabb életre nevelni: tudós a könyvvel, uralkodó a védelmező rendeleteivel: "Ebből az egész könyvből látni való, hogy ez tsak a' parasztnak íródott. – Az igaz, hogy áldott szándék, s meg bethűhetetlen igyekezet! azt a' részét gyámolítani az Országnak, a' melly leg gyámoltalanabb; hogy így az egész Ország annál erősebb s virágzóbbá légyen; – és mentül nagyobb munkába vették más országokon, kivált a' mai időben a' Tudósok, sőt a' Királyok is és a' Fejedelmek a' paraszti rendnek boldogítását, mind a' ta-

nításra, mind a gazdaságbeli oktatásra, mind sok terheinek könnyebbitésére nézve: annál inkább kellene óhajtanunk, hogy ez az áldott nap Édes Hazánkra is derülne fel immár.”⁹

Az 1750–1830 közötti időszakban kezdtek rendszeresen megjelenni a magyar nyelvű természettudományos ismeretterjesztő könyvek a fizika, kémia, állattan, növénytan témaköréből. Az agrárírodalom virágzását a felvilágosult abszolutizmus segítette; a fejlettebb mezőgazdasági kultúrát gyakorlati oktató, népszerűsítő kiadványok útján igyekeztek elterjeszteni. E gyakorlati jellegű művek fő ismérve a hasznosság elve volt – ez a könyvtípus a felvilágosodás produktuma volt: a szerzők és a fordítók egyaránt hangsúlyozták, hogy munkájukkal a haza hasznát kívánták szolgálni és az olvasóközönség okulását elősegíteni.

Megszaporodtak az állattenyésztés témaköréből írott munkák. A méhtartás és a juhtenyésztésen túl a jozefin évtized alatt a nagyállattartás kérdései kerültek előtérbe – így tüzték napirendre a lótenyésztés ügyét is, mely elsősorban a katonai szükségleteket volt hivatva kielégíteni.

A mezőgazdasági termelést irányító rendelkezések közé tartoztak azok az utasítások is, melyek egy-egy szakkönyv lefordítására és terjesztésére buzdították a hatóságokat.

Johann Wiegand a legismertebb osztrák agrárirók közé tartozott. A kormány felkérésére írta meg a földesuraknak szánt összefoglaló munkáját a mezőgazdasági tudnivalókról. (*Handbuch für die österreichische Landjugend zum Unterricht einer Wohlgeordneten Feldwirtschaft*. Wien. 1769.) Később, 1771-ben a parasztok számára is megjelentette ugyanezt a könyvet. 1772-ben ez a *Handbuch* kormányutasításra már horvátul olvasható volt, 1773-ban szlovákul, 1774-ben magyarul. 1772–76-ig külföldi nyelveken 5 kiadásban látott napvilágot a mű, a század vége felé iskolai tankönyvként is kiadták rövidített formában. Wiegand könyve volt az első olyan mű, mely hangsúlyozta az addig megszokott módszerek megváltoztatásának, a modernizálásnak fontosságát.

Az első önálló magyar nyelvű mezőgazdasági munka Nagyváthy János^{9a} kétkötetes kézikönyve volt. *A szorgalmatos mezei gazdát* Széchényi Ferenc mecénási buzgalma segítette napvilágra 1791-ben. Nagyváthy a középbirtokos nemességnek szánta a művét, s hasonlóan Wiegandhoz, a modern agrármódszereket igyekezett népszerűsíteni: a vetésforgót, a trágyázás szükségességét, a nagyállattartás korszerűsítésének elkerülhetetlenségét. Nagyváthy mezőgazdasági nézetei és elképzelései megegyeztek Skerlecz Miklóssal, „mindketten ugyanazt az irányzatot: a nemesi árutermelés, a felvilágosult rendiség ügyét képviselték.”¹⁰ Révai Miklós paptanár is hozzájárult az anyanyelvű gazdasági könyvecskék szaporításához. Ábécés könyvében, helyesírásán, az „ékes írás”-ról szóló tankönyvében kívül írt *A mezei gazdaságnak folytatásáról* egy tankönyvet 1780-ban (1792-ben ismét megjelent.) Prónay Pál és Szirmay Antal szövezes művekkel gazdagították az irodalmat. Szakíróként Pethe Ferenc^{10a} és Nagyváthy János neve említésre méltó. Európai szintű tudós volt Mitterpacher Lajos, aki latinul, németül és magyarul írott szakkönyveivel a legkorszerűbb agrártudományt

terjesztette. Az *Elementa rei rusticae* c. fő műve a *Ratio Educationis* szellemében íródott, az Európa-szerte meginduló egyetemi szintű agrár-oktatás tankönyve lett Dániában, Bécsben, majd Pesten is.

Magyarországon a mezőgazdaság oktatását a *Ratio Educationis* rendelte el. Egyidejűleg öt főiskolán és a Nagyszombatból Budára, majd Pestre helyezett egyetemen indult meg a szakemberképzés. A földművelés és növénytermesztés oktatása után a 80-as évek végén az állatorvoslás is egyetemi tantárgy lett.

1787-ben alakult meg a pesti tudományegyetem orvosi karán az állatgyógyászati tanszék és állatgyógyintézet. Az orvosi fakultás kiegészítő tantárgya lett a baromorsozás. A tanszék első vezetője Tolnay Sándor lett, aki nemcsak oktatással, hanem szakkönyvek írásával is gazdagította a magyar állatgyógyászatot.

Szarvas a magyar mezőgazdasági oktatás másik fontos állomása volt, ahol Teszedik Sámuel^{10b} a saját erejéből létrehozta a világ első gyakorlati gazdasági intézetét, melyben a parasztfjak elsajátították a modern gazdálkodás fortélyait.

Még a századforduló előtt, 1797-ben alapította meg Festetics György Keszthelyen a Georgikont, az uradalmi gazdatisztek képzésére szolgáló tanintézetet. A Nagyváthy tanácsára létesített intézmény Európa első felsőfokú mezőgazdasági tanintézetének tekinthető. 1798-ban már parasztfiúkat és cselédeket is oktattak.

A magyarországi mezőgazdasági oktatás és az agrár-irodalom felvirágzása egyaránt az ország jobb mezőgazdasági kultúráját kívánta szolgálni.

Állattartás, lótenyésztés a XVIII. századi Magyarországon

A század folyamán az ún. rideg állattartás volt jellegzetes az országban. Úgy a téli, mint a nyári időszakot a legelőn töltötték az állatok, nyáron a havasi legelőkön, télen lejjebb húzódva, a Havasalföld, Moldva és az Alföld pusztáin. A gondozatlan területeken egymás nyomába, sorrendre nem ügyelve hajtották ki a sertéseket, marhákat, lovakat és juhokat. Az állatok pocsolyákból, piszkos állóvizekből ittak, a téli hótakaró és a nyári aszály egyaránt megviselte őket, sok volt az elhullás. A legszembeütőbb a növénytermesztés és az állattenyésztés közti kapcsolat hiánya volt. A takarmányozás, az istállózás fogalma és ennek elterjedése hosszú idő múltán honosodott meg. Az állatok rossz minőségi gabonával, ocsúval, a szántóföld egyéb melléktermékével "táplálták". Télen még ez sem volt, így tavaszra az állatállomány teljesen leromlott, a terjedő dögvészek elbántak velük, annál is inkább, mert a védekezés hathatós módszerei teljesen ismeretlenek voltak. Az extenzív állattartás még a korabeli földművelés kezdetlegességén is túltett, úgy tűnik, hogy az ezzel kapcsolatos balvélekedések és hibás eljárások nehezebben oldódtak meg Nyugaton is. A takarmánynövény termesztés és az istállózó állattartás bevezetése mindenképpen a szükséges fejlődés első lépcsőfokát jelentette.

Az ország lóállománya ez időben 1,2 millió körül volt. Ennek nagy része a paraszti gazdaságokban, kisebb hányada (200-400 ezer) földesúri tulajdonban volt. A paraszti tulajdonban lévő lóállomány a rossz táplálás, a korai munkábfogás, a túlterhelés

miatt nagyon silány minőségű volt. A rosszul táplált, gyenge csikókat nem vette át sem a katonaság, sem a posta, sem az áruszállító szekeresek. A parasztnak végül is nem volt érdeke a ló tartás, hiszen az ökröt sokkal jobban ki lehetett használni: "... amíg 1 ló csak 18%-os hasznot hoz, addig az ökör 53%-ot." 11 Feltűnő volt a gazdaságokban a ló hiánya. A korabeli ekéket nem lehetett lóval vontatni, így csak a fogatoknál, nyomtatásnál és a szárazmalomhajtásnál vették hasznát.

A bécsi udvar elsősorban a hadsereg lóellátásának nehézségeire figyelt föl. Mind a hadseregnek, mind a mezőgazdaságnak és a közlekedésnek nagyobb testű, erősebb, gyorsabb fajta lovakra volt szüksége. Elsőként Mária Terézia, majd II. József adott ki rendeleteket a szakszerűbb lótenyésztés elősegítésére, a leromlott lóállomány feljavítására.

E rendeletek végrehajtását elsősorban a megyéktől és a városktól várták, hiszen a főúri és nemesi birtokok önállóan gazdálkodtak.

Európában a növekvő szükségletek nagyobb követelmények elé állították a mezőgazdaságot. A fejlődő városok gyarapodó népsűrűsége egyre több élelmezendő embert jelentett. A fogyasztás növekedése serkentően hatott nemcsak a mezőgazdaságra, hanem a tudományokra általában, így a kémiára, élettanra. A mezőgazdaság fejlődését jelezték a sokasodó szakkönyvek is.

Magyarország gazdasági elmaradottsága és politikai függősége miatt e téren is lépéshátrányban volt: a belső fogyasztás viszonylag alacsony, az értékesítési lehetőségek szűkösek, a közlekedés és az úthálózat rendkívül rossz és elhanyagolt volt.

Az osztrák vámpolitikai gúzsba kötötte mind az ipart, mind a kereskedelmet — e kettő függvényeként a mezőgazdaság is megmaradt az elmaradott keretek között, folytatódott a külterjes állattartás és a kezdetleges földművelés. A hitel hiánya gátolta a befektetéseket.

A század folyamán a Habsburg abszolutizmus intézkedései azt a törekvést szolgálták, hogy a gazdasági életet is befolyásolják. Az intézkedések mindenekelőtt a jobbagságot, mint adózó alanyt védték, másrészt a mezőgazdasági termelés növelését célozták, mindkettőt természetesen a bécsi udvar érdekében. Az 1745-50-es években kezdődött meg Magyarország a szakszerűbb állattenyésztés korszaka.

1766-ban a magyar udvari kancellária körlevelet bocsátott ki, melyben a lótenyésztés felkarolására buzdította a nemességet és a parasztságot egyaránt. Tenyészállatokra öt év alatt 35 ezer forintot költöttek. A gazdáknak 10 évi adómentességet biztosítottak, ha nagyobb testű tenyészállatok szaporítására vállalkoztak.

Az állatok szakszerűtlen ápolása, a legelők rossz minősége, a takarmány és az istállózás hiánya miatt eredmény azonban nem mutatkozott.

1776-ban a királynő elrendelte az összes, eddig elrendelt lótenyésztési utasítás összeírását és közzétételét. A helytartótanács ennek alapján utasította a nagyobb és gazdagabb községeket, hogy vásároljanak tenyészmennt, s ezt használhassák tenyészteségi céllal csekély pénzüsszegért a szomszédos községek is. A tenyészmennt által fedezett kancákat az ellés évében és a következő 10 évben adómentessé nyilvánították.

Az apaállat gondozásáért, valamint a vemhes lovak és a csikók tehermentesítéséért a falu bírása felelt. A szolgabírónak kellett meggyőznie a parasztokat a lótenyésztés fontosságáról.

A rendeletek előírták azt is, hogy minden járásban legyen lópatkoló kovács, aki esetenként gyógyító tevékenységet is folytat.

1777-ben a királynő magas pénzjutalmakat és díjakat tűzött ki a sikerese teyésztőknek.

Mіндеzen rendelkezések hosszú ideig nem hoztak eredményt, mégis, mintha e sikertelen kezdeményezésekből sarjadt volna ki a II. József rendeletei nyomán erőre kapó magasabb szintű ló- és állattenyésztés, valamint az állatorvoslás Magyarországon. Wolstein, a bécsi állatorvos-professzor egyik könyvében barokkos hódolattal így írt erről: "Kevés fényességgel tündöklött a' Barom orvoslásnak Tudománya XV. Lajos, II. József Tsászár, s Mária Theresiáig; Ezek a' földnek hatalmas Nagyjai az elsők, kik azt fényes világosságra emelték."¹²

Az 1774-ben és 1777-ben kiadott királynői rendeleteket II. József kiegészítette, majd a későbbiekben ő maga is felkarolta a lótenyésztés ügyét. Moldvában, Ukrajnában és Törökországban vásároltatott ménlovakat, melyeknek egy részét a megyéknek ingyen kiosztatta. Rendeletben rögzítette, hogy a parasztoktól kancáik hágtásáért nem lehet pénzt elfogadni, sőt, aki kancáját négy egymást követő évben állami ménnel fedeztette, ingyen kapott egy hasas kancát az államtól, és adókedvezményben részesült. Vármegyénként lótenyésztési inspektorokat bíztak meg a tenyésztési ügyek intézésével és a parasztok lovaira való felügyelettel.

1785-ben megalapították az első magyarországi katonai ménest Mezőhegyesen. Ennek elsődleges feladata a szomszédos megyék lovakkal való ellátása volt. Az uralkodó a bécsi testőresapat fenntartásából megmaradt összeget, 10 ezer forintot is az új intézmény fejlesztésére és támogatására fordította.

A lótenyésztéssel kapcsolatos rendeleteket a Monarchia területén használatos nyelveken kinyomtatták és tejesztették.

Ez időben, 1787-ben indult meg Pesten az állatgyógyintézet működése is és ekkor sokasodtak meg a lótenyésztéssel foglalkozó szakkönyvek a honi könyvkiadásban.

Mіндеzen intézkedésnek kevés fogantja volt. A parasztnak nem maradt ideje az úrbéres munka mellett a lótenyésztésre. Ha volt lóva, nem kímélte, nem is volt érdeke, hogy jobb lovakat neveljen, hiszen akkor a katonaság minden ellenszolgáltatás nélkül elvitte volna azokat.

Hiába adtak kedvezményeket a fedeztetésre, a nagy távolságból nem hajtották be a kancákat. Egyébként kevés volt a jó minőségű fedező mén: 2-300 nagyobb gazdaságra mindössze 6-10 jutott.¹³ A megyék a hasznos intézkedéseket egyszerűen nem tartották be, ha úgy érezték, hogy ezek sértik a jogaikat. A földesurat nem érdekelte, hogy a jobbágnak milyen az állatállománya, a jobbágy viszont minden új rendeletről félt, gyanakvását nehezen lehetett kioltani. Az állattenyésztés, ezen belül a lótenyésztés jobbításához nemcsak gazdasági tényezők, de társadalmi változások is kívánatosak lettek volna.

A lótarítás és lóápolás kérdései a korabeli könyvanyag tükrében

Mind az egészséges, mind a beteg állatokkal való bánásmód összes fortélya ferfárul a korabeli könyvek lapjain. A könyvbéli ismeretek színvonala messze meghaladta a köznapi gyakorlatét – a könyv és a gazdálkodó ember közt épp oly szakadék volt, mint az elmélet és a gyakorlat között.

A helyes módszerek leírása mellett – akár a lovak tenyésztéséről, a csikók neveléséről, ápolásáról, vagy az istállóépítés tudnivalóiról essék is szó, számos alkalommal sor került a helytelen szokások, az apáról-fiúra szálló hibás megoldások leírására is. Így váltak ezek a korokban kizárólag szakkönyvnek számító okos kiadványok az utókor számára művelődéstörténeti forrásokká.

a) A lovak tenyésztéséről

A lóállomány javításához mindenképp szükség volt a céltudatos tenyésztéshez: az apa- és anyaállat szakszerű kiválasztásához. Egészséges, jó formájú, teherbíró állatoktól hasonló adottságú utódok származnak. A könyvek ilyen vonatkozású fejezetei részletesen tárgyalják a kancák küllemét, sőt természetét, összes jó és rossz tulajdonságát, melyre figyelni kell már a lóvásárláskor: "a' melly kantzát mén lónak vásárlani akarunk, tellyes egésséggel birjon és általlyában semmi hibája s fogyatkozása ne legyen; mivel hibás és nyavalyás kantzától nyororult tsikónál egyebet várni nem lehet."¹⁴

A kanca szépségének ismérvei: "A' háta széles és erős, a hasa nagy, az ágyéka hosszú és erős, szemérem teste széles, és a' tőgye jól terjedt legyen; a' melly kantza tehát ezekkel a' tulajdonságokkal bír, arról valóssággal mondhattuk, hogy erős, nagy és tellyes voltú szép tsikókat fog idővel hozni."¹⁵

Az éles szemű gazda nem elégszik meg a ló szép külsejével, figyeli a "belső" tulajdonságait is, ugyanis a kancának "tüzesnek, szerelmesnek ugyan, de nem kurvásnak szüksége lenni."¹⁶

S ha azt gondoljuk, hogy a szerzők csak a szép formájú állatok leírását tudták ékesszólóan ecsetelni, tévedünk. A formátlan, rossz külsejű ló megjelenítésére még buzgóbban ontották az ízes jelzőket: "A' nagy fejű, széles pofájú, szalonnás-nyakú, keskeny szűgyü, gyenge hátú és faru ... kantza ... nem való ménesbe; a tsírás, fekélyes, kehes, pókos, impókos, avagy kaptás lábú, porhanyós és szorultt körmű, teli, vagy lúdaltalpu kantza-is magához hasonló tsikót hoz a' világra."¹⁷

Majd minden szakíró hangsúlyozta, hogy az átöröklés folyamán a szülők minden tulajdonságát tovább lehet vinni, ugyanúgy, mint az emberi nemnél: "Szépségenn kívül tsendes, szelíd és engedelmes erkölsűnek kelletik lenni: mert a' tapasztalás szerint itt-is igaz az; A' mitsodás az Anyja, olyan a' leánya."¹⁸

Fugger ajánlja, hogy a ménesből minden évben el kell távolítani az öreg és beteges kancákat.

A ménlónak hasonló módon jó külső és belső tulajdonságokkal kell rendelkeznie, hogy utódlásra alkalmas legyen. Fugger óva inti a hozzá nem értőket a tenyésztéstől, a tudnivalókat szerinte még a könyvekből is nehezen lehet elsajátítani, mert kevés könyv tartalmaz ilyen jellegű tanácsokat.

A modern állattenyésztésben is ismerik a lovaknál fellépő ún. természetes vonalmat, melyről azt gondolták, hogy döntő módon befolyásolhatja az eredményes tenyésztést. E hiedelem visszanyúlik a régmúlt századokba is. A XVIII. századi állatgyógyászok is tudtak már a lovak ez irányú tulajdonságairól, és javasolták, hogy a gazda figyelje meg, mely állatok legelnek szívesen együtt, mely ménlovakat keresik meg önként a kancák, "azoktól leg hamarabb is meg tenyésztetnek, ha különben nem ki-tsapó kurvák."¹⁹ Fugger erről így ír: "A' mellett tapasztalásból tudom, hogy a' kantzák inkább meg-adják magokat az olyan monyasnak, mellyet ismernek, mellytől már az előtt meg-hágattattak, mintsem egyéb vidékinek, sőt előbb is fogadnak az első-től."²⁰

A korabeli szakemberek még az olyan részletkérdésre is kitértek, hogy a hágatóskor lehetőleg minél kevesebb ember legyen jelen, "a' nem szükségesek, s enyelgő nézők tiltassanak el."²¹ A kancákkal és a ménlovakkal higgadtan, csendesen kell bánni ilyenkor, mert a hangoskodás, rángatás megriasztja az állatot.

Természetesen sok babona kísérte mind a tenyésztést, mind az állattartást, ugyanúgy, mint az élet egyéb folyamatait. Csodatévő szerek, csalhatatlannak vélt módszerek voltak ismeretesek a lótenyésztésben ügyködők körében. Fugger szót ejt könyvében ezekről is: "A' szereket, mellyekről mondatik, hogy azok által a' kantzákat a' tsikó hozásra alkalmasakká lehet tenni, általlyában meg kell vetni; illyenkor leg jobb a' lovakon, mellyek nem szaporítanak, hamar ki-adni."²²

Különböző elméletek születtek arról, hogy milyen fajta és természetű ménlovak nemzenek hím, ill. nőtény lovakat: a heves természetűektől hímek, a restektől inkább nőtények erednek. A bonyolultabb spekuláció a széljárást is figyelembe vette: "Mások azt vélik, ha a' hágás idején a szél az észak nap-keletről fuval, és a' kantza farral a' szél ellen áll, akkor monyas tsikót nyer, ha pedig a' szél délről jó, akkor kantzátkákat kap."²³

Fugger a vemhes kancák kimélését javasolja – bár nem a parasztlovakra gondol, melyekre minden nap szükség van. Ehhez a gondolathoz fűzi hozzá Wolstein, a kötet gondozója, hogy télen a bűzös istállóban való heverés ártalmasabb a kancának, mint a mértékletes munka.

A tenyésztés kérdésével nemcsak a könyvek foglalkoztak, hanem ún. aprónyomatványokat is kiadatott az udvar. Ilyen kiadvány volt a Louis Scotti által írott oktatás a lóhágatásról. A 8 oldalas kiadvány 1784-ben jelent meg Bécsben magyar nyelven. A rövid terjedelmű oktatásban szó esik a hágatóskor idejéről, a szaporításra legalkalmasabb állatok kiválogatásáról, korukról, testi tulajdonságaikról, táplálásukról, az istállók rendbentartásáról. A lótenyésztés ügyét elősegítő – Scotti javasolta, hogy a katonaság barátsággal viseltessék a polgári lakossággal szemben, hogy ezeknek "nagyobb kedvek legyen mind a' jó kantzák előhozására, mind az alkalmas tsikók nevelésére."²⁴

b) Csikónevelés

Fontos része volt a lótenyésztésnek a csikók szakszerű tartása és nevelése. A rosszul tartott csikókból beteges, erőtlen, gyenge munkabírású ló lett, eladni nem lehetett, tartani nem volt érdemes. Persze az adott körülmények között igencsak nehéz volt egy csikót úgy fölnevelni, hogy egészséges, erős, strapabíró állat legyen belőle. A szűk, levegőtlen és piszkos istállók, a fukar kézzel mért takarmány és a korai munkábaállítás hamar megtette a hatását: az országszerte járó katonák alig-alig találtak hadi célra alkalmas lovakat. Ez a tény hívta föl Mária Terézia figyelmét a magyarországi lótartás sanyarú helyzetére.

A könyveken kívül e témakörben is megjelentek a néhány oldalas nyomtatványok. Ilyen kiadvány volt *A' tsikók neveltetésének módja*. A 10 oldalas "hasznos oktatást" királyi parancsra több nyelvre lefordították és az örökös tartományokban szorgalmazták a terjesztését.

A kis nyomtatvány röviden tájékoztat a csikónevelés fontosabb kérdéseiről: a csikókat az anyjukkal együtt kell tartani a legelőn. Ha a kancákat munkára fogják, az istállóba zárt csikókat gyötörni fogja az "Annyok után való nagy kívánság", míg az anyaállatot a felgyülemlett tej és ugyancsak a csikaja utáni vágyakozás kínozza. Ugyanezt írja Wolstein: *A' lovaknak csikó koroktól fogva vén korokig való tartások módja* c. könyvében is.

Fugger a lovak egymás iránti ragaszkodásáról így ír: "Alig találhatik oly állat, melly fiait inkább szeretné, mint a' lovak, ez a szeretet pedig sokszor oly nagy benne, hogy még azok a' kantzák is, mellyeknek tulajdon vemhek nintsen, idegen tsikókat szoktatnak magokhoz, s így nem ritkán megfosztják az anya kantzákat tsikójuktól."²⁵

És a kanca mintha gondosabban, hozzáértőbben nevelné a kis csikót, mint a gazda. Az elválasztásig nincs baj, csak utána; "kezünk alatt megromlanak. Négy hét, vagy leg-felnyebb két hónap alatt már meg-sem esmértetnek..."²⁶ A rossz levegőjű istállóba zárt állat legyengül, a piszok, a bűdös víz előbb-utóbb beteggé teszi, s akkor jön a kapkodó orvoslás. Eret vágnak rajta, meleg pokrócba takarják, gyöttrik, míg el nem vész. "A' milyen rosszul bánnak pedig közönségesen a' Csikókkal, nevelések körül, éppen olyan rosszul bánnak a' nagyobb Lovakkal..."²⁷ – írja szkeptikusan Wolstein.

Nagyváthy is jól látta, miben hibáznak a gazdák: a kevés mozgás ugyanúgy árt a fejlődő állatnak, mint a testére száradt piszok. "Miért, hogy a' Paraszt Gyermekek között ingyen sem lehet annyi tsutsos-hátut, kajma-lábut s egyéb Tsonka-bénnákat találni, mint a' kényesen gyöngyölgetett úri Gyermekek közt? Mert szabadon futosnak és mozognak." – írja egyhelyütt.²⁸

A csikók tisztán tartását teljességgel elhanyagolták, úgy tűnik, szándékosan, mintha attól tartottak volna, hogy árt az állatnak a tisztogatás. "Nints egy nagyobb hiba a' Csikók' nevelésében annál, hogy a' mi Embereink két esztendeig azokat oly tisztátalanul tartják, hogy utálat rájuk nézni, s a' rájuk ragadott sártól és ganéjtól meg-sem esmerni, ha feketék-e, vagy fejérek. És sokan azt tartják, hogy ezekből a' legjobb Lovak lesznek idővel. Ez bal-vélekedés."²⁹

Gondot jelentett az elválasztás időpontja is. Wolstein a 8. hónapot javasolta. Ha erőtlennek tartotta a gazda a fiatal állatot, akkor ajánlatos volt továbbra is a kanca tejével táplálni a csikót. Perdöntőnek vélték a kinőtt fogak számát is: 12, ill. 24 kinőtt csikófog után javallották az elválasztást.

A lovat nevelő paraszt egyetlen célja az állat mielőbbi munkába állítása volt. A két öregebb ló mellé idő előtt befogott csikó hamar megrokkant, visszamaradt a növekedésben. Így termelődött újra meg újra ugyanaz a rossz loállomány.

c) A lovak nevelésének, szoktatásának és ápolásának kérdései

"Ha tekéntjük figyelmetes szemekkel a' nyomorultt, szelid, teher hordozó barmoknak állapotját, valóban szánakodnunk kell rajtok; kivált-képen ha azokat olly szerentsétlen sors érte, hogy a szűk markú, gondatlan, eszelős, kegyetlen gazdák, vagy tselédek körmei közé esni kényszerítettek, kik azokat a' szűk tartás, éhség, szomjúság mellett kegyetlenül s ok nélkül kínozzák, iszonyú és erejeket fellyül múltó teher hordozásra kényszerítik, és végtére a' nyavalyában, mellyen könnyen lehetne segíteni, gondatlanul veszélynek eresztik. Ezen tsűf szörnyűség miatt gyakran megszegényítenék a' szánakodásra méltó barmok az ő embertelen és háláadatlan gazdájakat, ha szóltni tudnának, mint Bálám' számara."³⁰

A kemény szavak a korabeli gazdák oktalan és hozzá nem értő állattartását osztorozták, a helytelen bánásmódot és szemléletet, mely szerint az állatot célszerű minél többet dolgoztatni minél kisebb anyagi ráfordítás mellett. Ha aztán "a' gondatlanság tsaknem annyi marhát el-ragad, a' mennyit nevel a' gazda"³¹, elkezdődik a panasz és zúgolódás a szerencsétlenség miatt. "Nem a', nem gazdák! hanem a' kegyetlenség, fősvénység, tudatlanság és gondatlanság az oka a' tetemes károknak."³²

Az evilági bajoknak evilági forrásuk van – hirdette a kor bölcs szakírója. Sok időbe telt, míg szavainak hitelt adtak.

A könyvek jelentős része tárgyalta a helyes ló tartás kérdéseit: a mozgást, levegőzést, pihentetést, legeltetést, emberi közelséghez szoktatást.

Nem a parasztlovról, hanem a különböző ménesekről írt könyvet a bécsi Wolstein professzor.³³ Ennek hasábjain esik szó arról, hogy a szüntelen istállóban tartott jószág megnyomorodik és különféle nyavalyákba esik. Ugyanezen az állásponton van Fugger is: "Egy mén-ló se terheltesék állással az istállóban, hanem minden nap ... kiváltképen nyáron, midőn az idő tiszta, egy óráig a' mezőre, mellyen szép patakok által folynak, ki-botsátassék, télen pedig, midőn leg melegebb az idő p.o. dél tájban fel s alá vezetessék."

A ménlő nem akkor lesz legalkalmasabb a hágásra, ha pihentetik: "minden állatnak, ha különben azt egésségben s jó erőben meg akarjuk tartani, olly szükséges a' mértékletes jártatás, valamint elkerülhetetlen szükséges az eledel..."³⁴

Gyógyító célokat, pl. lábsérülések gondozását szolgálta a lovak folyóvízbe állítása. Ettől új erőre kapnak, megvidámodnak – írja Fugger. Wolstein megjegyzi e pontnál, hogy nyugodtan be lehet vinni térdén felül érő vízbe is az állatokat, nem árt nekik. Többet árt az érvágás, "mint a' monyasok, mint a' potsos kantzák, mint pedig a' herélyt lovaknak egésségére nézve."³⁵

A lovak szakszerű tisztántartásáról nem ismeretterjesztő szakkönyv tudósít, hanem egy német szerző által írt jellegzetes XVIII. századi kiadvány, a *Szükségben segítő könyv*. Az erkölcsi tanulságokkal és gyakorlati tudnivalókkal egyaránt szolgáló mű a lótenyésztés és lótartás fortélyait is taglalja, okosan, röviden, ma is helytállóan: "A' lovak' lábainak semmi sints jobb: mint ha mindég tiszta s száraz hidlácson állanak, s magok is tisztán tartattnak; és e' végre minden este' meg mosattatván s törülgettetvén, úgy köttetnek bé, dolog után az istállóba éjtszakára. ... Mikor felhevül a' ló: a vízbe ne hagyj menni, sokkal inkább meg ne itasd; s a' dolgozásban is meg ne erőltetd! mert ettől a' három októl legtöbb bajai esnek a' lónak."³⁶

Az itatás ideje alatt kell az istállót kitisztítani, "ki-hánni a rútságot", hogy ne abban álldogáljanak az állatok – ajánlja Fugger.

A nyár az erőgyűjtés ideje. Ekkor pótolja a ló a télidőn szűken mért takarmányt, ekkor erősödik és heveri ki a tél megpróbáltatásait és készül föl az elkövetkezendő télre. A másodízben legelőre hajtott csikókat nemek szerint szét kell választani és felnőtt lovak gyanánt táplálni őket.

A harmadfél esztendő lovak szelidítését célszerű az istállóban elkezdni: "gyakran hozzájuk kell menni, meg kell őket szóllítani, fejeket, hasokat és tcombjaikat tiszta ruhával törölgetni, üstököket, serényeket és farkokat meg-fésülni, testeket vakarni, láboikat fel-emelni, talpokat ütögetni, hogy így tudni-illik mint a' tisztogatáshoz, mint pedig a' patkoláshoz idején szokjanak."³⁷

Megszívlelendő tanácsot olvashatunk arról, hogy hogyan kell bánni a különböző természetű és vérmérsékletű lovakkal. Fugger Volaterranusra³⁸ hivatkozik, mikor arra int, hogy a heves és bátor lovakkal soha ne bánjanak erőszakosan, "hanem türéssel és várakozással igyekezzenek vadságát meg-győzni, s azt szelédésre hozni."

A Fugger-féle könyvben Wolstein lábjegyzetben szót ejt az érvágásról, melyet a kocsisok és szolgák folyvást ajánlgatnak a lótartó gazdáknak. Tolnay szerint az egész csak arra jó, hogy a kocsis több szabadidőt élvezhessen: "sok sétáló és sok iszom-eszem napjai el-mulnának a' kocsisoknak, ha a' lovakon erek nem nyitattnának, szükség volt azért ezeket ditsérni, hogy amazok szokás kívül ne lennének."³⁹

Különösen tavasszal, a hágtás idején káros a ménlóra ez a "gyógymód", mert elveszi erejét, de ha utána alkalmazzák, ugyancsak legyengíti a már amúgy is gyenge lovat. Nagyváthy hasonlóan ellenezte a lovak érvágását.

d) Az istállók állapotáról

Valamennyi könyv, melyet a lovakról és az állattartásról írtak, szót ejtett az istállók építésének, tisztántartásának, szellőzésének kérdéséről. Az alacsony, rossz levegőjű, szűkös és takarítatlan istállókban számtalan állat betegedett meg és pusztult el. Úgy tűnt, a század embere nem ismerte az alapvető higiéniai rendszabályokat sem, a járványos betegségek akadálytalanul terjedtek, pusztítottak embert és állatot egyaránt.

A század folyamán írott egészségügyi, gyermekápolási és állattenyésztési szakkönyvek fogalmazták meg először a betartandó tisztasági rendszabályokat, a rend-

szeres takarítás, szellőztetés fontosságát. "Kilentzedik esztendeje, hogy írásimban ezen nagy hiba ellen szüntelen panaszkodom; mert szememmel láttam, hogy e' miatt egész ménesek, egész tsorda szarvas marhák, és a' juhoknak egész seregei megrottattak; láttam, hogy a' rüh, s' tetvektől megemésztettek és a' dög-nyavalya által egy lábíg el-vesztek."⁴⁰ – írja Fugger a szűk, alacsony és szellőzetlen istállókról.

"Az Istállónak pedig, mivel a' Lovak benne igen szoktak gőzölgenni, magasnak és szellősnek kell lenni és a' mennyire csak lehet, mindenkor tisztán kell tartani" – tolmácsolja a magyar fordító az osztrák paraszt ifjúságnak szóló oktatást.⁴¹

Wolstein a csikónevelésnél szót ejt a téglával kirakott, csatornázott istállóépületekről, ahol az állatok tiszta talajon állhatnak, nem a rosszul takarítható, ganéjjal borított padlaton.

Szinte valamennyi könyv hangsúlyozta a rendszeres és alapos tisztogatás fontosságát: "Az istállókat felette tisztán kell tartani. A' Seprést háromszor négyszer-is megtenni napjában szükséges. Rossz Tseléd az, a' ki a' ganajat harmad nap alatt egyszer szokta ki-hordani. A' Természet bé-oltotta az Oktalan állatokba a' tisztaság szeretését. Miért tselekednénk hát a' Természet ellen?"⁴²

A tisztaságteremtés a század folyamán többnyire összefonódott valamilyen babonás hiedelemmel, így pl. bizonyos növényeket friss, vagy szárított formában szokás volt felaggatni istállóban, betegszobában – ettől várták a "levegőg" megtisztítását. Ilyen tisztítószer volt a hagyma, fokhagyma, a különböző fűszerek. A füstölés tollal, porrátört állati szarvval, ördögsszarral (bűzaszat) történt. Tolnay a "*Barmokat orvosló könyv*"-ében hiábavalónak nevezi ezeket az eljárásokat – nem a fokhagyma és nem is a füstölés teremt tisztaságot az istállóban.

Nagyobb gondot igényelt a járvány utáni időszak; az istállót a beteg állatok után fertőtleníteni kellett. Tolnay részletesen leírta az elvégzendő munkákat: a trágyaki-hordástól a padlómosásig és a tüzeléssel való fertőtlenítésig mindenre kitérően.

Az istállóépítés kapcsán mellékesen olvashatunk néhány megjegyzést a paraszt fukarságáról, sőt, életkörülményeiről is: "A' ki soha semmit helyesen tenni nem akar, a' ki szüntelen pénzt kiméli, s azt ki-adni sajnállya, annak örökké foltozgatni, s akarratya ellen is szüntelen költségeskedni kell és a' mellett még se fog soha valami legkissebb alkalmasra és állandóra szert tenni."⁴³

Nagyváthy irreálisnak tartja a jól megépített, egészséges istállókat, hiszen az emberi hajlékok is nyomorúságosan szűkeek és levegőtlenek: "Hogy egészséges és tágas Istállók legyenek készen. Ezt már a' Magyar Paraszttól csak nem haszontalan kívánjuk: mert maga-is olly nyomorult Viskóban lakik, hogy két-rét kell magát gyűrni, ha abba bé akar bújni."⁴⁴ A parasztság egész szemléletét meg kellene változtatni ahhoz, hogy mind a maga, mind állatai körülményeit megváltoztassa. Nagyváthy szerint még a lótenyésztés elterjesztéséhez is a földesúri példamutatás lenne szükséges.

e) A lovak betegségei és ezek orvoslása

Számtalan betegség gyötörte a lovakat és természetesen számtalan gyógymód létezett e bajok ellen. Úgy tűnt, hogy az állatok betegsége nagyobb riadalmat okozott,

mint az emberé, hiszen az ökör, a ló, a sertés pénzzel mérhető érték volt. Bár a korabeli lóorvoslást olvasván, ugyancsak szóba kerül a fukarság; a paraszt csak a legvégső esetben hívott baromrovost a házhoz, és akkor is a legolcsóbbat igyekezett föllelni.

A könyvekben tárgyalt betegségeknel nem is annyira a körleírás a figyelemre méltó, hanem azok a gondolatok, melyeket a szerzők a betegségek kapcsán elmondanak az állattartó gazdákról, ahogy a babonát, a hanyag gondozást, a hozzá nem értést bírálják.

Szind báró, a kölni választófejedelem főlovászmestere minden alkalmat megragadott a tisztátalanság ostromozására. A tetvességet a lovak betegségei közé sorolta, és megvolt a véleménye arról a gazdáról, akinek a lovát ilyen baj érte: "A' gazdának gyalázatja az, ha ő lovai megtetvesednek; mert valamint a' gyermek, úgy a' nevendék ló-is a' tisztátalanság miatt tetvesedik meg." Az ajánlott gyógyír ismertetése után újból figyelmeztet: "... a' mint illik, mindenkor tisztán tartsad; e' képen nem tsak meg-nem tetvesedik a' ló, hanem azon-kívül jobban-is hízik."⁴⁵

Szinte valamennyi könyv szót ejtett a lovaknak egyik – többnyire halálos kimenetelű betegségéről, az u.n. merevedésről, vagy szarvasnyavalyáról (tetanusz). Patikai Lukács tanítása így hangzik erről: "Elég, hogy esmérük Kigyelmetek és hogy az okát tudgyák, mellyből támadni szokott; elég, ha a' leg-szükségesebb s legártatlanabb orvoslással ebből a' könyvetskéből akármikor meg-láthattják, és ha azzal a' balgatag vélekedéssel ezentől fel-hagynak, hogy az ilyen nyavalyát a' gonosz emberek okozák."⁴⁶

E régi könyvek egy-egy bekezdésének olvasásakor nemcsak a szakmai hozzáértés lepi meg a mai olvasót, hanem gyakran a választékos, kifejező stílus is. Ezt illusztrálja Szind könyvének egy rövid részlete, mely t.k. egy diagnózis leírása: "Néha a lovat Szív szorongatások érik; elkezd nagyon izzadni és szomorkodni, napról napra elsoványodik és a' szőrei felborzadnak. Azon-kívül a' szív' verése változó, vagy igen gyakor tüzes szökésű, néha pedig szív döbbögés-is következik."⁴⁷

Az állatgondozás kérdése megoldatlan volt, a gazdák nem értettek hozzá, nem is tartották fontosnak. Az állatállomány többnyire elhanyagolt, gondozatlan volt. Tolnay vetette föl azt a gondolatot, hogy a nőknek kellene ellátni az állatokat: "Vallyon nem lett volna-é tanátsosabb a' gazda-aszszonyt a szolgálóleányokkal együtt arra értelmessen oktatni, mi-képen kellessék a' marháknak jó gondját viselni, azokat gyakran tisztogatni, az etetés és itatásban a' jó rend-tartást követni?"⁴⁸

A *Szükségben segítő könyv* hasznos jó tanáccsal szolgált a beteg állatokkal küszködő gazdáknak: mindenekelőtt a jószágot kímélni kell ilyenkor, majd haladéktalanul fel kell keresni a legjobb állatorvosló embert: "... menj el ahoz a' Marha-Gyógyítóhoz, a' ki az egész környéken leg-derekbab és leghíresebb; ne pedig ahoz, a' ki leg oltsósabb; és ha maga az Orvos el nem mehet a' marha' meg nézésére: ird le pontonként minden körül állásit ... s add bé a' Doktornak."⁴⁹ A *Szükségben segítő könyv* ugyanezt a módszert javasolta abban az esetben is, ha beteg ember volt a háznál, a tünetek és panaszok listájával ugyanígy kellett fölkeresni az "emberorvost". A javaslat ésszerű volt ugyan, de óhatatlanul fölmerül mindkét esetben az a kérdés, hogy vajon tudott-e írni a parasztember, akinek a házában beteg ember, vagy beteg jószág volt?

f) Erdőn, mezőn orvosság

A század embere mind a maga, mind a jószága bajának orvoslásához számtalan – többnyire növényi eredetű gyógyírt használt fel. Az effajta gyógyító szereket természetesen mindenkor kiegészítették állattól, sőt embertől származó anyagokkal is – az utóbbi két származékot többnyire valamilyen babonás hiedelem ruházta föl a gyógyítás tulajdonságaival.

A különböző eredetű orvosságokat feloszthatjuk aszerint is, hogy külsőleg, vagy belsőleg használták őket. Tetvesség, rühesség, különböző sebek, daganatok, ütések, külső sérülések ellen keneteket teákat, külsőleg alkalmazható gyógyírt használtak.

Jóval nagyobb volt az u.n. belsőleg alkalmazott szerek száma, mint ahogy az ismert betegségek nagy része is belső szervek megbetegedése volt, vagy belső eredetűnek vélték.

Gyakori baj volt a jószág tetvessége. Ez ellen többnyire valamilyen zsíros-olajos kenőcsöt javasoltak a barom orvosok: "Végy avas Lenmag-Olajt, azzal elsőbben a' Szarvai Környékit kend meg [szarvasmarhánál] az után egy ujnyi vastagon öntsed végig a' Hátán..."⁵⁰

Szind a lovak tetvessége ellen óhájba kevert kénesőt javallt, vagy ecetbe áztatott dohányleveleket. Ez utóbbi folyadékkal ajánlotta megmosdatni, s ha megszáradt, alaposan megvakarni a lovat.

Ütés, rugás fájdalmának enyhítésére borban főzött fűszerekből borogatást kell készíteni, s melegen a fájó testrészezre kötni.

Sebre való balszamot terpentintől, szerecsen [dió]olajból, farkasalmagyökérből, keserűlapuból, valamint mirhából lehetett keverni fél meszely pálinka segítségével.

A már idézett Fekésházy külön sorolja a sebgyógyító, sebszáritó és sebtisztító szereket, melyeknek alkotóelemei a gyógynövények, szesz, cukor, arzén, terpentin, mirha, gállickő voltak.

Rendkívül népszerűek voltak a klistérek – az állat szervezetébe juttatott gyógyító folyadékok, ezekkel a legkülönbözőbb belső eredetűnek vélt betegségeket orvosolták. Volt hashajtó klistér, hűvösítő klistér, tápláló, erősítő, fájdalomenyhítő, szél – és vizelethajtó, görcsoldó klistér. E szereknek fő alkotóelemei szintén elsősorban a gyógynövények voltak. Tápláló ital gyanánt említi Tolnay a rozslisztből, salétromból, konyhasóból és mézből álló folyadékot; ugyanezt ajánlja Patikai Lukács is "Liszt-ital" elnevezéssel.

Tseh Márton brandenburgi lovászmester receptkönyvében számos "csodaszer" leírásával találkozhatunk.

A kuruzslás és a fejlődésnek induló állatorvoslás jól megfér egymás mellett. Tseh Márton^{50a} könyvét a XVIII. századi gazdák nagy becsben tartották – az 1656-os első magyarországi kiadást még három másik követte. 1797-ben Pesten jelent meg harmadszor a receptkönyv, Kiss István nyomdájában. A könyv által javasolt "gyógymódok" túltesznek a kalendáriumok érvágást ajánló szabványos orvosló eljárásain. Tseh Márton gyógymódjai és receptúrája a kuruzslás fogalomkörébe tartoznak. A magabiztos hit, hogy minden "nyavalya" gyógyítható, a legkülönbözőbb növényi, állati,

szerves és szervetlen anyagok medicinaként való felhasználása, a különleges időpontok – holdtölte, éjfél, pénteki napok, melyek 13-ra esnek, stb. megjelölése a gyógyszerként használt agyagok begyűjtésére, voltak a jellemzői a babonás gyógyító eljárásoknak. A *Lovakat orvosló könyv* csodálatos gyűjteménye a képtelennél képtelenebb orvoslási módoknak. Előfordulhat, hogy azonos gyógyszert javasolt embernek és állatnak: "Fáradtság ellen mind embernek és mind Lónak hasznos."⁵¹ Úgy tűnt, a szerző ötletekben kifogyhatatlan volt, még arra vonatkozóan is akadt javaslata, hogyan lehet jókedvűvé tenni a lovat: "Hogy a' te Lovad mindenkor vidám légyen, mikor te úton jársz. Item: Ez a' Por a' búbájosság ellen-is jó." Úrgomba, fekete hunyor, denevérpor, asszonyok havisága és nyúlhere, valamint különböző fűvek kellettek hozzá. "Mindezeket porrá törjed, és a' Lónak minden napon az abrak közibe töltsd, és senki Lovadat meg nem bájlhattya..."⁵²

A lógyógyász nem jött zavarba akkor sem, ha ismeretlen betegséggel találkozott: "Egy igen fő Recepta mikor valamely Ló beteg, és nem tudhatod mi lelte. Végy fél-lot Velentzei törjéket. Tört Cardopatiát. Tört Angelikát. Tört Narants-héját, két-két lot. Ezeket habard egyben egy rempel borban, és tölts a' Ló torkában, a' nyelven vágas eret, és jártassad egy kevéssé; meg-gyógyul, próbáltatott Orvosság."⁵³

Májusban kellett elkészíteni azt a kenetet, mely a ló megmerevedése ellen szolgált. A borban főzött különböző fűvekhez három-négy napos kutyakölyköket kellett elevenen hozzáfőzni. Ezen gyógyírhoz még 15 féle különböző olajat ill. hájat kellett keverni. E keverékkel kellett aztán a ló nyakát kenegetni, miközben a beteg állatot ajánlatos volt még meleg vassal is sütögetni.

Miután a ló nemcsak a gazdaságban segítette az embert, hanem a háborúskodásban is elmaradhatatlan volt, Szind könyvének záradékában találunk egy "Rövid és minden meg-történhető szükségekhez és esetekhez szabott "Tábori Patika" leírást. Skatulyában, üvegcsében, köpöccében (tartóedény) és szelencében kell a hadban járó lovasembernek magával vinnie a hasnyitó safrányt, a törött kínahéjt, borkőkristályt, rágódnivaló glóbisokat, keh elleni liktáriumot, ópiummal készített gállickövet és még számtalan balsamot és érvágó vasakat, fecskendőt, klistércsövet, tölcseréket, melyekkel a sebesült jószágot gyógyítani tudja.

Az ismertetett orvoslószeretek a század állatgyógyászatának jellegzetes eszközei voltak, előállításukban szerepe volt mind a népi empiriának, mind a babonás hiedelemnek. A diszciplína fejlődése egyre inkább háttérbe szorította a régi, javarészt népi jellegű állatorvoslást s ennek segítő eszközeit, így a medicinákat is.

A korabeli lóorvoslás ill. állatorvoslás színvonala a XVIII. századi kiadványokban

A lótenyésztéssel ill. lóorvoslással kapcsolatos kiadványokból hű képet kaphatunk az akkori kor állatorvosló gyakorlatáról. Sok szerző – többnyire a tanultabbak maguk is tisztában voltak a "baromorvoslás" alacsony színvonalával, a babona, a hiedelmek és a balvélekedések e téren uralkodó szerepével. Könyveiket éppen azzal a

céllal bocsátották útjukra, hogy e téves nézeteket némiképp eloszlassák: "...tudom én azt, hogy én itt a' köz hibás vélekedések ellen szóllok, és hogy én azokat ki-sem írhatom..." – jegyzi meg Wolstein, de hivatkozik az utazásai és munkálatai során szert tett nagy tapasztalatokra, melyekkel cáfolni merészeli a rossz gyakorlatot.⁵⁴

Tolnay Sándornak lesújtó véleménye volt a különböző gyógyszerekkel kapcsolatos nézetekről is: "Az orvosságokat hol babonaság költötte, hol tsalárdság szerzette, hol pedig tsupa titoknak tartották lenni az emberek, mellyre nézve majd ártalmasabbak voltak, mint önnön magok a' betegségek, mellyeknek orvoslására rendeltettek; ehez képest vóltak olly idők, mellyekben az emberek a' döggel veszett állatot az istállókba ástak, hogy a' többi marhájakat életben meg-tarthassák."⁵⁵

Mind az embernél, mind az állatnál fellépő betegség nagy riadalmat okozott, a tanácstalan ember kapkodni kezdett, ha önmaga nem volt elég találékony, hívta a komáját, vagy a szomszédját, legjobb esetben a falu kuruzslóját, vagy a kovácsot, hiszen állatgyógyítással akkoriban csak az effajta emberek foglalkoztak. Wolstein szemléletesen írja le a pánikot: ha a csikó megbetegszik, a lovászmesterek orvosló könyvért futnak, majd keh elleni port adnak be az állatnak. Az istállót igyekeznek jó meleggé tenni és a biztonság kedvéért pokróccal takarják be a lovat. Ha az ezután izzadni kezd, azt gondolják, hidegtelese van, netán forrósága, eret vágatnak rajta, "még-is utoljára vagy meg-döglik, a' Ló, vagy örökösen béna lészen."⁵⁶

Nagyváthy a hasonló kapkodások és balszerencsésen végződő kúrálások elkerülése végett lóneveléshez és orvosláshoz értő kovácsokat, gazdákat és doktorokat szeretne a ménesek közelében tartani.

Bár, ami a kovácsokat illeti, róluk sem olvashatunk dicsérő szavakat. Szind egyértelműen elítéli tudatlanságukat és ténykedésüket: "A kovácsok tsaknem olly erőszakkal szoktak a' ló körül élni, mint az ő pörölyjök körül, és ha a' lónak orvos-szert adnak, mellynek jó, vagy rossz okozatját magok se tudják, s ugyan azért a' lónak élete többire veszedelemben esik, tsak azt kiáltják, hogy az orvosszer valóságosan munkálódik, és okozatot szerez. Valóban jeles okozat! mellyről a' lónyúzó bizonysgot tesz akkor, midőn a' lónak bőrét a' hátára veti és azzal el-takarodik. Nem lehet azt orvosnak, se orvosságnak mondani, melly a' lovat nagyobb nyavalyába ejti: az orvos szer segítő eszköz, azzal való élés által a' nyavalyának oszlani és a' fájdalomnak múlni, a' gonosz eseteknek elhárítatni, a' hibáknak helyre állíttatni kell."⁵⁷

Szind újra és újra visszatér a "tsatsogó, értetlen kovácsokra" és a hasonlóan tudatlan lóorvosokra, akik "az orvoslásban nagyon hátra maradtak."⁵⁸ Másthelyütt "szennyos kovácsok"-ként említi őket, akik kérkednek ugyan a tudásukkal, de lényegében nem tudják megállapítani a baj okát, jellegét sem. "De ennél még veszedelmesebb dolog az, hogy tsak nem minden faluban ólalkodnak ollyatén tsordások, kanászok, juhászok, és úgy nevezett tudákos ravasz tudatlan Emberek, kik magokat szarvasmarha és ló orvosoknak adják-ki, és tsak akkor szerentsések a' kovácsokkal együtt az orvoslásban, midőn a' nyomorultt barmokon a' természet segít; egyébaránt azoknak a' bőre bizonyosan a' padlás olló-fájára kerül."⁵⁹

Tolnay erszénypusztítónak nevezi azokat a tudatlan és csalárd embereket, akik a parasztnak drága pénzen orvosságot adnak, mellyel az a jószágot szeretné megmenteni a járványtól. Az ilyen gazda "tulajdon kárán kívül egyébre nem találhat."⁶⁰

A könyvek szerzői és fordítói az egyetlen megoldásnak a jól megírt lóorvosló könyveket tartják, ezekből ki-ki megtanulhatja önmaga jószágának gondozását és orvoslását is, addig is, míg több és jobban képzett állatgyógyász nem lesz. Báró Szind szóvá tette könyvének előszavában, hogy igazán jó színvonalú lóorvosló könyvre szinte nem akadt.

Az ausztriai Wiegand is azt tartotta, hogy a lótartó gazdának "felette szükséges volna a' Ló-patkoláshoz is érteni", sőt, a gyakran használt orvosságokat is jó lenne ismernie, hogy ne kelljen rászorulnia tudatlan kovácsokra, vagy csikósokra.

A megoldás természetesen az állatorvosképzés megindulása volt; Magyarországon 1787-ben kezdődött az oktatás az újonnan alapított állatgyógyászati tanszéken. Bár a kezdeti évtizedekben rengeteg nehézséggel kellett megküzdenie a professzorrá kinevezett Tolnay Sándornak, sőt az utódainak is, mégis e kezdetleges, rosszul felszerelt intézményből indult útjára a tudományos szintű és igényű állatorvoslás, mely ha lassan ugyan, de végül sikerrel kiszorította a kuruzslást az állatorvoslás területéről.

*

A felvilágosult abszolútizmus – mint már erről szó esett – az 1760-as évektől kezdődően a mezőgazdaságot is központi irányítással igyekszik korszerűbb vágányokra terelni. Jobb és több gabonára, új szarvasmarha- és juhajtókra teherbíróbb, gyorsabb lovakra van szüksége mind a hadseregeknek, mind a növekvő népességnek.

A bécsi kormány egyrészt rendeletekkel, másrészt a lakosság anyanyelvén írott szakkönyvek kiadatásával szorgalmazta a hathatósabb gazdálkodást.

A lóállomány rossz minőségére Mária Terézia figyelte föl: a magyarországi lovak sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem tudták kielégíteni a Birodalom hadseregének igényeit. A magyar lótenyésztést a XVIII. században először a királynő, majd fia, II. József karolta föl.

A lótenyésztésről írott magyar nyelvű könyvek többnyire uralkodói rendeletre íródtak, számos közülük fordítás nyomán született, de akadt olyan is, mely eleve magyar nyelven íródott.

Minden egyes fordítás és minden eredeti mű fejlesztette, pallérozta, csiszolta a születendő anyanyelvű gazdasági szakirodalmat. A latin és a német nyelv mellett a magyar is kezdett nagykorúvá válni, alkalmassá mind a tudományok, mind a lite: atúra művelésére.

Jelen dolgozat célja az volt, hogy a magyar nyelvű lótenyésztő könyvek tartalmi feltárásával bemutassa a kor lótenyésztéssel, neveléssel, ápolással kapcsolatos tanításait, ill. az akkori szokásokat, eljárásokat, babonákat – nemcsak a gazdaságtörténetet, hanem a művelődéstörténetet is szolgálva ezzel.

JEGYZETEK

1. *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Domanovszky Sándor. IV. köt. *Mezőgazdasági fejlődés.* 193. 1.
2. Gaál László: *A magyar állattenyésztés múltja.* Bp. 1966. Akad. Kiadó, 228. 1.
- 2a. Tolnay Sándor (1747-1818). Orvosi és állatorvosi diplomával rendelkezett már, mikor 1786-ban megbízták a pesti egyetem orvosi karán a "baromorvoslás" ismeretének tanításával. 1787-ben állatorvosi tanszékét állítanak föl, ahol orvostanhallgatókat, majd írástudó gazdákat oktatott. A gyakorlati oktatás miatt sürgette egy állatkórház létrehozását. Hamarosan kinevezték a tanszék professzorává. Irodalmi munkássága: elsősorban Wolstein bécsi professzor munkáit fordította magyarra. Saját művei: *'Artis veterinariae compendium'*, *"Barmokat orvosló könyv"*, *"A' lovak külső szép, vagy rút termetek, s hibái megismeréséről"*, *Oktatás a marhadögnek megelőzéséről és orvoslásáról.* *Scotti, Louis a mezőhegyesi ménés első állatorvosa és szervezeti szabályzatának kidolgozója.*
3. Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely: *A parasztkok állapotáról Magyarországon.* Bp. 1979. Gondolat. 397. 1.
4. *Szükségben segítő könyv. Német nyelvből magyarra fordítva, és Magyar országhoz alkalmaztatva Kömlei János által.* Pest, 1790. Stáhel és Kilián 283. 1.
5. Wiegand Johann: *Az ausztriai paraszt iffjúságot a' jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske.* Pozsony, 1774. *A' Fordítónak némely szükséges Jedzései ... [7.]1.*
6. Uo. *A' Fordítónak ... Jedzései ... [10.] 1.*
7. Uo. *A' Fordítónak ... Jedzései ... [8-9.] 1.*
8. *Szükségben segítő könyv.* Erdemes olvasó! VII. 1.
9. Uo. Erdemes olvasó! VII. 1.
- 9a. Nagyváthy János: (1755-1819). Fő műve *"A szorgalmatos mezei gazda."* Pest, 1791. I-II. köt. Ez volt az első magyar nyelvű mezőgazdaságtani munka. 1792-ben Festetics György keszthelyi uradalmának jószágkormányzója lett. Az 1797-ben létesült agrár tanintézet, a Georgikon létrejöttében is szerepet játszott.
10. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. Akad. Kiadó. 1983. 647. 1.
- 10a. Pethe Ferenc (1763-1832.) A keszthelyi Georgikonban másodtanár volt. A latin nyelvű oktatás mellett szorgalmazta a magyar tanítást is. 1805-ben jelent meg a *Pallérozott mezei gazdaság* 1. kötete. (A 3. köt. 1814-ben.) Később az Esterházy család uradalmain inspektor volt. 1814-ben Bécsben új hetilapot alapított *Nemzeti Gazda* címmel. A lap 1818-ig élt. Erdélyben nyomdát alapított és *Hazai Hirmondó* címen új lapot indított. Mitterpacher és Nagyváthy mellett ő foglalta össze a mezőgazdasági üzemtant.
- 10b. Tessedik Sámuel (1742-1820.) Evangélikus lelkész Szarvason. 1780-ban alapította meg a "gyakorlati gazdasági intézet"-et. A tankönyveket zömmel maga írta. Az elméleti oktatás mellett döntő volt a gyakorlati képzés. Nemcsak a parasztfiataloknak, hanem a tanítóknak is igyekezett mezőgazdasági képzést nyújtani. 1806-ig működött az iskola. Fő műve: *"Der Landmann in Ungarn"* 1784-ben jelent meg. Széchenyi Ferenc fordította magyarra 1786-ban. Az eszményi falurendtartás mellett az akkori valós életet is leírta könyvében. Pedagógiai vonatkozású írásai jelentősek voltak. Fásítással, valamint a szikes területek javításával is foglalkozott.
11. Gaál, i.m. 243. 1.
12. Wolstein, Johann: *A' Barom-állatok seb-gyógyítása tudományáról.* Ford. Tolnay Sándor. Bécs. 1785. Elől-járó Beszéd, 21. 1.
13. Gaál, i.m. 325. 1.
14. *Fugger Márk úrnak a' lovak neveléséről írt könyve, melyet Wolstein János ... az 1578-dik esztendőben költ Editio szeréu ... német nyelven ki-adott, most pedig Tolnay Sándor magyarra ford.* Bécs. 1786. Kurtzbeck. 80. 1.
15. Uo. 79. 1.
16. Tolnay Sándor: *A' lovak külső szép, vagy rút termetek' s hibái' meg-esméréséről ...* Budán, a Magy. Kir. Universitas betűivel. 2. kiad. 1816. 45. 1.

17. Uo. 45-46. 1.
18. Nagyváthy János: *A' szorgalmatos mezei gazda*. 2. darab. Pest. 1791. 338. 1.
19. *A' pusztai, hadi és házi ménesekről írt könyv, melyet Wolstein ... német nyelven kiadott*. Ford. Tolnay Sándor. 2. rész. Bécs. 1786. 33. 1.
20. Fugger, i.m. 69. 1.
21. [Scotti Louis]: *A' ló-hágatásról oktatás azok számára, a' kik a' mellé fognak parantsoltani*. Bécs. 1784. [5.] 1.
22. Fugger, i.m. 122. 1.
23. Uo. 120. 1.
24. [Scotti], i.m. [6.]1.
25. Fugger, i.m. 123. 1.
26. *A' Tsikók Neveltetésének Módja, vagy-is Arra vezérlendő hasznos Oktatás, A' melly Tsászári, s Királyi kegyes Parantsolatbul külömb-külféle Nyelvekre fordítatott*. H. n. [1785.] [9.] 1.
27. Wolstein Johann: *A' lovaknak Csikó koroktól fogva Vén korokig való tartások' módja*. Kolozsvár. 1780. [21.] 1.
28. Nagyváthy, i.m. 364. 1.
29. Uo. 343-344. 1.
30. Szind báró: *A' lovak' orvoslásáról*. Ford. Német Mihály. Pozsony, 1796. Wéber Simon. A' fordítónak elől-járó beszédje VII-VIII. 1.
31. Uo. IX, X. 1.
32. Uo.
33. L.d. a 19. jegyzetet.
34. Fugger, i.m. 71. 1.
35. Uo. 75. 1.
36. *Szükségben segítő könyv*. 470. 1.
37. Fugger, i.m. 132. 1
38. Volaterranus: valódi nevén Raphael Maffejus. Xenophon *Oikonomikos* c. művét latinra fordította a XVI. században.
39. Fugger, i.m. 73. 1.
40. Uo. 28. 1.
41. Wiegand, i.m. 112. 1.
42. Nagyváthy, i.m. 323. 1.
43. Fugger, i.m. 37. 1.
44. Nagyváthy, i.m. 366. 1.
45. Szind báró, i.m. 55-56. 1.
46. *Patikai Lukátsnak ... oktatásai a' lovaknak, szarvas-marháknak ... betegségeiről*. Pest és Buda. 1792. 69. 1. Szinnyei József szerint e szerző azonos Kömlei Jánossal, a *Szükségben segítő könyv* fordítójával.
47. Szind báró, i.m. 73. 1.
48. Tolnay Sándor: *Barnokat orvosló könyv, melyet a közjónak hasznára kibocsátott* - - . Pest. 1795. Fűskuti Landerer Mihály. 27. 1.
49. *Szükségben segítő könyv*. 469. 1.
50. Fekésházy György: *Buvár, vagy is: ... a' Marha dögrül ... és tulajdon orvosságánál*. Pest. 1794. Trattner. 15. 1.
- 50a. Böhme Martin (1562-16..?). Kalandos életű, analfabéta brandenburgi lovászlégény. Lóorvosló könyve németül (*Ein New Buch von bewehrter Ross Artzney*) legalább 12-szer jelent meg. Magyarul először 1656-ban. Fordítója ismeretlen. A mű középkori szellemű, babonás receptúra.
51. Tseh Márton: *Lovakat orvosló könyv*. Pest. 1797. Trattner. [Facs. kiad.] [Bp.] 1979. 102. 1.
52. Uo. 33. 1.
53. Tseh. i.m. 23. 1. Velencei terjék: 64 összetevőből álló ópiumos gyógyszerkeverék. Cardopatia: papsajt mályva.

54. Wolstein Johann: *A' lovaknak Csikó koroktól fogva Vén korokig való tartások' módja ...* Kolozsvár. 1781. [22.] 1.
55. Tolnay: *Barnokat orvosló könyv.* 21-22. 1.
56. Wolstein: *A' lovaknak Csikó koroktól ...* [21.] 1.
57. Szind báró, i.m. 245. 1.
58. Uo. 229. 1.
59. Uo. *A' fordítónak előljáró beszédje.* XI. 1.
60. Tolnay: *Barnokat orvosló könyv.* 29. 1.

FACHBÜCHER ÜBER PFERDEHEILKUNDE UND PFERDEZUCHT IM 18. JAHRHUNDERT IN UNGARISCHER SPRACHE

I. FRIEDRICH

In der Studie werden die in ungarischer Sprache im 18. Jahrhundert verfassten Werke über Pferdezucht sowie über wichtige landwirtschaftliche und sonstige Kenntnisse, wo es um Aufgaben bei der Pflege und Behandlung von Pferden geht, der Reihe nach behandelt.

Die Arbeiten entpuppen sich als angenehme Lektüre. Die meisten wurden mit der Absicht verfasst, zu helfen und zu lehren. Der Leser lernt die Gewohnheiten der Tierhaltung, Fohlenzucht, den Bau von Stallungen, die Tierpflege und – Behandlung mit vielen Schwierigkeiten, falschen Auffassungen, Aberglauben kennen; er erfährt, wie sich der Landwirt krampfhaft an die Tierzuchtgewohnheiten der Väter und Grossväter klammerte, wie er auf alles Neue und Ungewohnte gegenüber ängstlich und misstrauisch reagierte.

Alles was beim Lesen dieser Bücher lebendig wird, ist Geschichte, ja Bildungsgeschichte. Interessant ist aber auch die Entstehung der Werke, eingebettet in die Agrargeschichte der Zeit: die auf Befehl von König oder Kaiser verfassten Werke, die aus nur ein paar Seiten bestehenden Druckschriften oder die klugen Ratschläge eines Fachmannes, der von einem adligen Mäzen gefördert wurde, dienten alle der Agrarentwicklung jener Zeit.

Die Agrarliteratur des 18. Jahrhunderts in ungarischer Sprache darf getrost zu den kennzeichnenden Publikationen der Zeit gerechnet werden. Es sind die sogenannten nützlichen Bücher, die dem Landwirt, dem Tierzüchter gute Dienste erwiesen und gleichzeitig an der Sprache und dem Stil der Agrarliteratur schliffen.